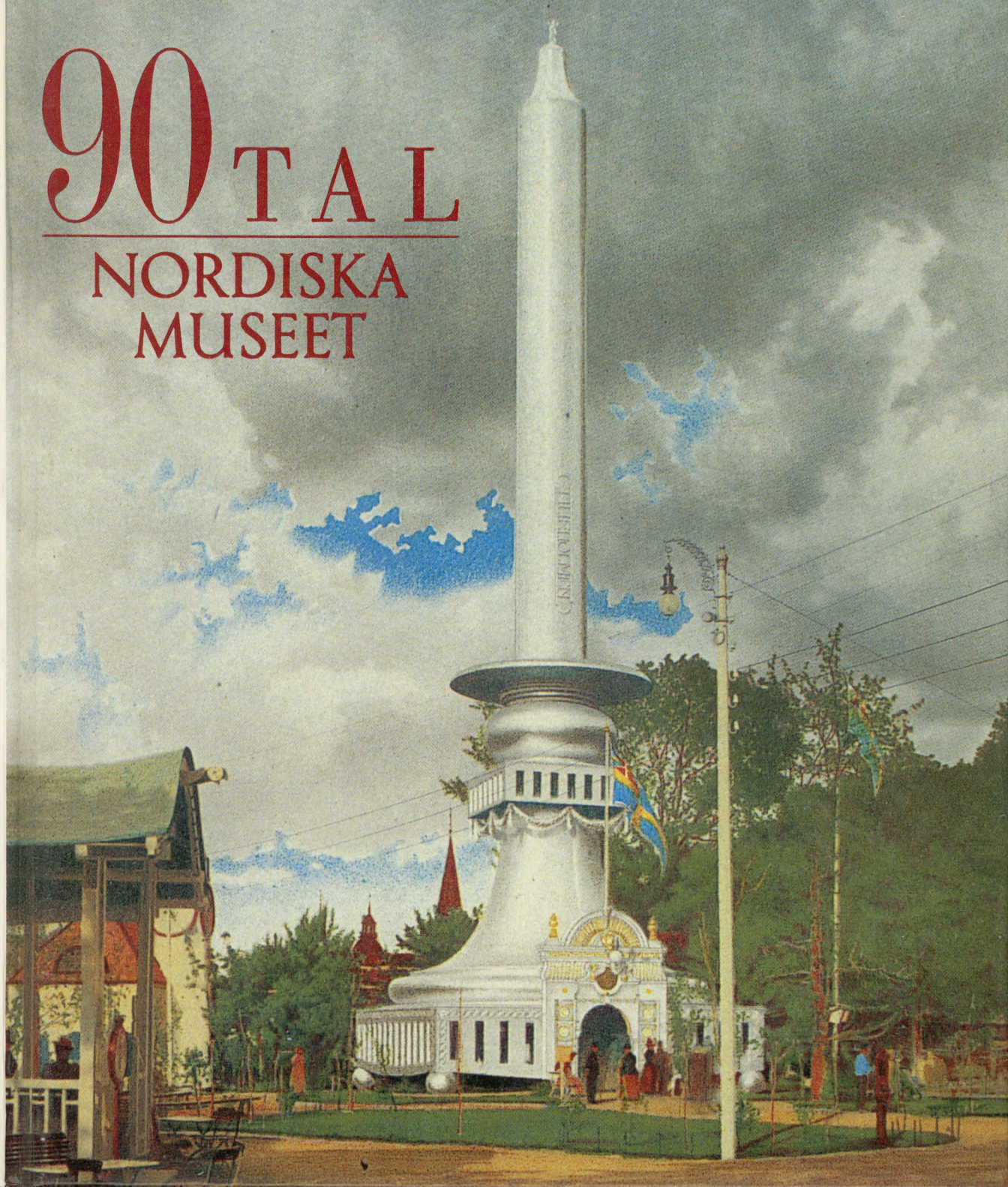

FATABUREN 1991

90 TAL

NORDISKA
MUSEET

90 TAL

VISIONER OCH VÄGVAL

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK

FATABUREN 1991

FATABUREN 1991

ISBN 91 7108 303 0

ISSN 0348 971 X

© Nordiska museet och respektive författare.

Redaktion Hans Medelius, Sten Rentzhog.

Bildredaktör Agneta Johansson.

Teknisk redaktör Berit Nordin.

Bildmaterialet tillhör Nordiska museet om inte annat anges. I de fall fotografens namn inte uppges är denne okänd.

Summaries translated into English by Skans Victoria Airey.

Omslag: Liljeholmen byggde sin utställningspaviljong i form av ett 40 meter högt ljus. Från dess topp strålade elektriskt ljus ut över utställningsområdet. Foto Uppsala universitetsbibliotek.

Bohusläningens Boktryckeri AB, Uddevalla 1991

EN SKÖN, NY VÄRLD

Om Ellen Keys visioner och en senare tids verklighet

Ronny Ambjörnsson

*Ronny Ambjörnsson,
professor i idéhistoria
vid Umeå universitet.*

När vi idag talar om boende använder vi oss för det mesta av begreppet bostad. Vi talar om bostadsyta, bostadsområde, bostadspolitik. Kring sekelskiftet talades det också om bostad. Men ett vanligare ord, som förekom även i utredningssammanhang, var hem. Det är skillnad mellan bostad och hem. Bostad är en plats att bo på; en bostadsyta, ett bostadsområde. Hem är en massa mer saker. Det är en plats att bo på men det är också ett mönster för samlevnad, en stämning, en hållning. Hem utgår från två ord i fornsvenskan, *he(e)m*, som betyder boningsplats och *hember*, som betyder värld. Det moderna ordet bevarar något av denna ambivalens. Hem är någonting på samma gång mycket stort och mycket litet. När ordet under 1800-talet genom påverkan från tyskans *heim* och engelskans *home* började bli vanligt i svenskan är det i en romantisk kontext. Hem framstår som ett centrum i världen men samtidigt som en värld i miniatyr, en värld av känslor, hänsynstaganden och förpliktelser. Det går därför att använda på andra områden än boende i strikt mening. Det går att projicera utöver ett betydligt större område än en bostadsyta. På 1930- och 40-talen talades det om folkhem. Samhället skulle bli ett stort hem. Hem har uppenbarligen en utopisk dimension, en dimension utöver bostadens tre dimensioner. Hem överskrider det till tiden och rummet begränsade.

HEMMETS UTOPI

Ellen Key är idag en ganska bortglömd författare. Kring sekelskiftet stod hennes namn i centrum i kulturdebatten inte bara i Sverige utan även utomlands. Hennes böcker översattes till fler-

Ellen Key i sitt hem, omgiven av böcker. På hedersplats på bordet en reproduktion av Mona Lisa. Foto Kungl. biblioteket.

talet europeiska språk och hon torde, jämte Strindberg och Lagerlöf, ha varit den mest kända svenska författaren. Än idag finns ett stort intresse för hennes idéer utanför Europa, t.ex. i Japan där hennes böcker fortfarande ges ut och kommenteras av kritiker och forskare. Men i Europa är hon död.

Det finns flera skäl till att det är så. Hennes språk är alltför präglad av sin tid, idéerna bärs fram av ett starkt patos, vars retorik ter sig överlastad och alltför deklamatorisk (ett förhållande som hänger ihop med att flera av hennes mer kända essäer från början var föredrag). Även själva idéerna är präglade av sin tid och en annan tid kan därför ha svårt att ta till sig dessa.

Samtidigt finns det emellertid i hennes idéer element som når utöver sin samtid. Man kan uttrycka förhållandet så: bakom

hennes inlägg i olika frågor anas en utopi, en dröm om en annorlunda tingens ordning som hör framtiden till. Men det är alls inte fråga om någon regelrätt utopi, i släkt med Västerlandets stora utopier, sådana de kommer oss till mötes hos författare som Thomas More, Tommaso Campanella, Charles Fourier eller Edward Bellamy. Dessa kännetecknas vanligen av en mycket strikt struktur, ja, det utopiska samhället är inte sällan så genomorganiserat att det knappt finns ett utrymme dit man kan dra sig undan och vara för sig själv. Ellen Keys utopi är långt vagare och tar sig mest uttryck i en emotionell energi som laddar hennes tänkande med framtidsbilder, i vilka Keys samtid ibland möter vår tid.

Ett centrum i denna utopi är hemmet. Ellen Key växte upp i en herrgård på landet, Sundsholm utanför Västervik. Hennes far var Emil Key, känd riksdagspolitiker och en av lantmannapartiets främsta talesmän, hennes mor Sophie Key, född Posse, dotter till en av Sveriges största jordmagnater. Det var ett frisinnat hem där böcker och debatt spelade stor roll, genom fadern kom familjen i kontakt med tidens politiska strömningar och modern synes också ha spelat en viktig roll när det gäller introduktionen av skönlitteratur, till stor del engelska romaner, som höglästes på kvällarna runt aftonlampan i salen. (Ellen lärde känna sina första författare, hopkrupen under salsbordet.) Som en typisk herrgård från förra seklet var Sundsholm ett självförsörjande företag, en arbetsgemenskap vari ingick inte endast jordbrukets arbetare utan även hantverkare, anställda på stat. Hemmet var en värld med centrum i den Keyska familjen, en grupp människor förenade av känsla, intellektuella intressen och en viss stämning, svår att precisera. Båda makarna bidrog till denna stämning, var och en på sitt sätt.

Sundsholm bar sig emellertid inte som jordbruksföretag och hotet om gårdens försäljning låg tungt över Ellen Keys ungdom. Barndomshemmet var ett paradiset på villkor och när Ellen Key uppnått vuxen ålder gick gården under klubban. Hemmet upplöstes, men levde kvar som minne, som saknad. Ur denna saknad växer hennes idéer om framtidens människor och framtidens liv, idéer som alla på olika sätt inbegriper begreppet hem.

Men idéerna har naturligtvis också sina rötter i läsning. Ellen Key var i hög grad en läsande människa. Redan i ungdomsåren blev böckerna hennes nära vänner, som hon ofta återvände till,

Ellen Key.

Tankebilder.

2 delar à 3: 25.

Första delen: I. Kvinnorna. — II. Lifsbehof. — III. Individualitet.

Andra delen: IV. Patriotism. — V. Själens evolution.

✂ Ellen Key, vår mest omstridda författarinna, behandlar i föreliggande bok *varmt och värtaligt* en mängd af de på dagordningen stående frågorna.

✂ *Tankebilder* af *Ellen Key* blir en bok, som skall väcka uppseende, en sådan bok, *som alla måste läsa*.

Tankebilder, 1898, var den första i en serie skrifter där Ellen Key formade de idéer som kom att ingå i hennes budskap. Annonc i Svea, Folk-Kalender 1899.

instämde i eller grälade med. Som vuxen var hon intellektuellt receptiv som få i sin samtid, hon levde med i sin tids stora idédebatter och spelade en viktig roll när det gällde att introducera ny litteratur och nya tankegångar i Sverige. Hon tillgodogjorde sig tidigt Herbert Spencers evolutionistiska idéer, liksom Friedrich Nietzsches föreställningar om den stora personlighetens kommande roll. (Litteraturhistorikern Ulf Wittrock har skrivit det grundläggande arbetet om Keys intellektuella utveckling, *Ellen Keys väg från kristendom till livstro*.)

Men det är framför allt genom läsning av ett antal skönlitterära författare som hon formar de idéer vilka kommer att ingå i hennes budskap, sådant detta kommer oss till mötes i hennes stora skrifter från sekelskiftet, *Tankebilder* (1898), *Barnets århundrade* (1900), *Lifslinjer* (1903–06). Bland dessa författare må särskilt nämnas George Eliot, Elisabeth Barrett-Browning, Goethe, Almqvist, Bremer, Björnson och Ibsen. Det som hon särskilt fäst sig vid hos dessa är deras beskrivning av förhållandet mellan man och kvinna, deras problematisering av samlivet och deras visio-

”Vännerna”, målad av Hanna Pauli 1900–1907, visar Sällskapet Juntan kring Ellen Key. I mitten, läsande ur ett manuskript Ellen Key själv. Runt bordet sitter till vänster fru Olga Fåhræus, fru Lisen Bonnier, till höger bokförläggare Karl Otto Bonnier, konstnären Richard Bergh med hustru Gerda, professor Arthur Bendixson samt skriftställaren Klas Fåhræus. I fonden står konstnären Georg Pauli och vid pianot en fröken Hirsch. Sittande på golvet konstnärinnan själv. Foto Statens konstmuseum.

ner om en ny gemenskap mellan könen, där det ena inte är underordnat det andra, ett nytt hemliv där känslan inte utesluter intellektet. Key gör dessa visioner till sina, men hon bygger också vidare på dem och förvandlar visionerna till en utopi, som handlar inte bara om hemmet utan också om förhållandena i samhället.

Vad Ellen Key gör är, kan man säga, att hon ifrågasätter gränsen mellan det privata och det offentliga, mellan hem och samhälle. Hon ställer frågan, om inte samhället i vissa avseenden kan dra nytta av de samlevnadsmönster som växer fram i hemmet.

Jag skall i denna artikel peka på några element i denna utopi.

Men jag vill erinra om att det är fråga om ett rekonstruktionsarbete, utopin är inte genomförd utan tar sig uttryck i en rad framtidsbilder, ställda bredvid varandra.

SAMHÄLLSMODERN

Ellen Key gjorde sig känd inför en större publik först 1896 då hon gav ut en liten polemisk skrift, *Missbrukad kvinnokraft*. I denna gick hon tillrätta med kvinnorörelsen, som hon tyckte hade svikit kvinnornas sak genom att förespråka en frigörelse på samma villkor som männen. Genom påverkan från svenska författare som Bremer och Almqvist, från den engelska romanen och från evolutionsbiologin utvecklar Key en särartsföreställning, som går ut på att man och kvinna har likvärdiga, fast skilda egenskaper. Hos mannen överväger, tänker sig Key, intellektet och den abstrakta rationaliseringsförmågan, hos kvinnan känslan, den psykologiska intuitionen och förmågan till omsorg. I hemmet balanseras dessa förmågor till en jämvikt, en harmoni. Rättvisan utesluter inte hänsynen, jämlikheten inte särarten.

I samhället dominerar emellertid männens rationalitet, något som förstås hänger samman med att kvinnorna på Ellen Keys tid inte tillerkändes några medborgerliga rättigheter. Att kräva sådana blir för Key, liksom för kvinnorörelsen, en viktig uppgift, men kravet framstår inte som något mål i sig. Målet är ett förändrat samhälle. Key talar om något som hon kallar samhällsmoderlighet. När kvinnan går ut i samhället tar hon, menar Key, med sig den särart som utvecklats i det ideala hemmet, omsorgsförmågan och kärleken till livet och freden. Samhället kommer härigenom att i grunden förändras, liksom konsten, vetenskapen och litteraturen. Samhället blir till ett hem.

I annan, mindre revolutionär form, återfinner vi dessa tankar hos ledande socialdemokrater på trettioalet, särskilt hos Per Albin Hansson i dennes folkhemsideologi. Men även hos vår tids feminister återfinns liknande tankegångar, t.ex. idén att kvinnan genom en särskild "omsorgsrationalitet" kan underminera den destruktiva rationalitet som styrt mannens förhållanden och att kvinnan därför är en naturlig förespråkare för fred och för ett globalt medvetande om miljöns problem.

Det finns emellertid en viktig skillnad mellan Ellen Key och dagens feminister. Hon förankrar sina idéer i sin samtids ledande

vetenskapliga paradigm, evolutionismen, och dessa får därigenom en starkt deterministisk prägel. Key delar med evolutionsbiologin en tro på förvärvade egenskapers ärftlighet. I sitt samliv med mannen har, tänker sig Ellen Key, kvinnan utvecklat de egenskaper som kännetecknar hennes kön. Den biologiska reproduktionsförmågan som naturen givit henne har i hemmet utvecklats till en psykologisk kapacitet, en förmåga till social reproduktion. Denna förmåga kan emellertid, menar hon, gå förlorad om kvinnan villkorslöst går ut i samhället. Enkelt uttryckt: den kvinna som arbetar inom samma arbetsmarknad som mannen och som gör sina samhällseliga insatser på samma områden kommer successivt att förändras och bli som en man. Hon kommer att tänka som en man, handla som en man. Det är en förändring som för Key framstår som ödesdiger. Ty därigenom förintas de utopiska möjligheterna, och samhället sluter sig. I stället förespråkar Key vad hon kallar "naturenliga arbetsområden för kvinnan", alltså arbetsområden som stämmer överens med de uppgifter kvinnan fyller i det ideala hemmet, uppgifter som har med förståelse, intuition och vård att göra. Den kvinna som går ut i yrkeslivet skall s.a.s. ta med sig hemmet och förverkliga dess moral i sitt arbete.

I de naturenliga arbetsområden som Key talar om återfinner vi vård- och läraryrkena, alltså den arbetsmarknad som under 1900-talet kommit att domineras av just kvinnor. Visionen har här blivit verklighet men knappast på det vis Key tänkt sig; vad som hänt är snarast att utopin fått legitimera en ojämlik arbetsmarknad där kvinnor anvisats yrkesområden med lägre lön och status än männen, i särartsideologin har manssamhället funnit en perfekt formel att slussa kvinnorna mellan familj och yrkesliv utan att göra avkall på sin grundläggande uppfattning om kvinnokönets kall.

Denna historiens ironi torde hänga samman med det klassperspektiv som präglar Ellen Keys visioner. En motor bakom dessa är, som vi sett, minnet av barndomshemmet med dess strikta rollfördelning: en man som till stor del vistades i offentligheten och en förstående mor med uppsikt över barnen och dessas fostran. I ett vidare perspektiv är det också detta borgerliga familjemönster som träder oss till mötes i tidens skönlitteratur, i synnerhet i romanen. Vad Ellen Key gör är att hon förser detta mönster med en teoretiskt artikulerad ideologi samt, i ett vidare

perspektiv, drar ut de utopiska konsekvenserna som ideologin rymmer.

BARNETS ÅRHUNDRADE

Hemmet bildar också utgångspunkten för ett annat av Ellen Keys stora intresseområden, uppfostran och skolan. 1900 gav hon ut sin mest lästa och flitigast översatta bok, *Barnets århundrade*. Titeln syftar på det instundande århundradet. 1900-talet kommer, tänker sig Key, att ägnas åt vård och uppfostran av det unga släktet. 1900-talets människor kommer att vara genomsyrade av medvetandet om fostrans helt avgörande roll, när det gäller det framtida samhället. "Detta medvetande kommer att göra det nya släktet, dess tillblivelse, dess vård, dess uppfostran till den centrala samhällsuppgiften; den kring vilken alla seder och lagar, alla samhällsinrättningar ordna sig; den ur vars synpunkt alla andra frågor bedömas, alla viktiga beslut fattas". Man kan tolka Key så att hon i uppfostran och undervisning ser den verksamhet som kommer att strukturera 1900-talets samhälle, en framtidsförhoppning som inte helt kommit på skam, om vi begrundar dagens utbildningssamhälle med dess starka inslag av fostran av olika slag.

Skillnaden mellan dagens skola och Ellen Keys idéer är dock det som mest faller i ögonen. Det är en skillnad som hänger samman med den centrala roll hon tillmäter hemmet. Dagens fostran är professionell. Från förskola till högskola och vuxenutbildning är vi överlämnade åt experters verksamhet och existerar det någon förbindelse mellan hem och skola är det snarast skolan som invaderat hemmet: den äldre generationens traditionella auktoritet håller i snabb takt på att ersättas av expertens – vad har traditionen att sätta upp mot vetandet? Key vill se den motsatta rörelsen. De relationer som utvecklas i det goda hemmet skall genomsyra skolan. Vishet är viktigare än vetande.

Ellen Key är också mycket kritisk mot sin samtids skola. Där försiggår, skriver hon, "själamord". Orsaken till dessa ständigt pågående stympningar och själamord är dels betygshetsen – "betygen måste avskaffas från jorden" – dels vad hon kallar mångläseriet, alltså den uppsplittring av arbetsdagen som vi känner igen från dagens skola och som Key förliknar vid vågskvalp: "Plask – fyrtiofem minuter kristendom; plask – dito histo-

ria; plask – dito slöjd; plask – dito franska; plask – dito naturkun-
nighet!” Plugg ställs emot fostran. Den överordnade invändning
Key har mot sin samtids skola är att denna är modellerad efter
fabrikens princip, inte hemmets; skolsystemet leder, skriver hon,
till ”dussinfabrikation av onödigheter”. Det är, menar Key och
bemöter en i samtiden ofta framförd åsikt, inte så att skolan
förbereder för vuxenlivet genom att utgöra ”ett litet samhälle”.
Tvärtom:

*hemmet är det naturliga samhälle, där barnet på allvar lär sig de sociala
plikterna av hjälpsamhet och verksamhet, medan den nuvarande skolan
endast konstlat ersätter den hemmets samhällsuppfostran, som skola och
hemläxor beröva barnet...*

Rent konkret tänker sig Key att småskolan skall ersättas av
”hemkurser”, omfattande åtta till tio barn. I sådana kurser kan
undervisningen göras levande på det viset att den lättare anpas-
sas efter de olika utvecklingsnivåer, som även barn som tillhör
samma åldersgrupp står på. I en liten hemgrupp kan även under-
visningen individualiseras och i stället för skolans abstraktion –
timplaner och obligatoriska kursmoment – får vi en hemmets
konkretion.

Den skola som, när barnen uppnått nio–tioårsåldern, följer på
dessa hemkurser måste, menar Key, vara en samskola. Att skilja
pojkar och flickor är naturvidrigt och ett uttryck för skolans
abstraktion. Liksom hemmet innehåller barn av båda könen
måste skolan göra det. Det är tydligt att Keys kritik i det här
avseendet gäller läroverket och flickskolan, alltså medelklassens
skolor – folkskolan var ju redan en samskola – men visionen
omfattar alla klasser. Den tänkta samskolan skall närma inte
bara könen utan även samhällsklasserna till varandra.

*Man och kvinna, överklass och underklass, gå ännu på vardera sidan om en
mur, över vilken de räcka varandra händerna. Men det gäller att genombryta
muren. Samskolan, i ordets stora, fulla mening, blir den första bräckan i
muren.*

Skolan framstår i meningar som dessa som något mer än under-
visningsanstalter – de är ett slags institutioner för att förbereda
ett kommande samhälle, en önskad framtida värld. Ellen Key
stod socialdemokratien nära, samtidigt som hon i en rad avseen-
den närmast kan betecknas som liberal, en motsättning som då

och då kommer till uttryck i hennes författarskap. Men i synen på skolans strategiska roll i samhällsbygget samsas de båda ideologierna hos henne, liksom de gör det i det politiska livet: en föreningspunkt mellan socialdemokrati och liberalism, särskilt tydlig i vårt land, är den nästan orimligt starka tilltron till skolans och utbildningens roll, när det gäller klassutjämning och demokrati. Ellen Key är här mer än en föregångsgestalt, med sina idéer om fostrans och bildningens roll har hon starkt påverkat såväl ledande liberaler som socialdemokrater.

Ellen Key är inte omedveten om motsättningen mellan liberalism och socialism. Men hon ser också beröringspunkterna: tron på framtiden, utvecklingsoptimismen. För Key är socialismen en lära som står i pakt med tiden. Men hon är påfallande ointresserad av socialismens ekonomiska teorier, utarmningsläran och läran om kapitalets koncentration. I hennes skrift, *Individualism och socialism* (1895), framstår socialismen närmast som en garant för individens möjlighet till självförverkligande. Kapitalismen hämmar enligt Key människan i hennes djupast liggande behov: att förverkliga sig i sitt arbete samt i det äktenskapliga livet. I ett framtida socialistiskt samhälle behöver ingen, menar hon, tvingas sälja sin arbetskraft till underpris, eller gifta sig för att bli försörjd. I ett samhälle, där alla är garanterade arbete, kommer varje individ få möjlighet att utföra det slag av arbete som han eller hon kan göra bättre än andra. Det blir också möjligt att leva samman med den man älskar. Personligheten kommer då att växa. Framtiden kommer att se ett nytt människosläkte, fullkomligare och friare än vi själva. Där, i personlighetens evangelium, slutar en av linjerna i Ellen Keys tänkande. Mot slutet av nittio-talet blir Ellen Key alltmer influerad av Friedrich Nietzsche. Liksom Nietzsche hyllar hon den fria individen som förmår sätta sig över konvensansens bud. Och liksom för Nietzsche kommer estetiken att ersätta moralen. Det sköna blir viktigare än det goda.

SKÖNHETEN

I själva verket är skönheten en grundläggande dimension i det samhälle som Ellen Key vid sekelskiftet ser fram emot. Och skönhet hänför sig inte endast till ting som går att röra vid, konstverk, byggnader och bruksföremål utan är ett värde som har

med själva levandet att göra. En människa kan leva ett skönt liv. Hur detta sköna liv kan gestaltas är avhängigt av många förhållanden. Men familjen, hemmet spelar en viktig roll. Ty skönheten tar sin början i vardagen. Ellen Key är under 90-talet och kring sekelskiftet intensivt sysselsatt med vardagens skönhet, något som kommer till uttryck i titlar på essäer och föredrag: *Hvardags-skönhet*, *Skönhet i hemmen* (Dessa båda uppsatser från 1891 resp. 1897 är 1899 sammanfogade i verdandiskriften *Skönhet för alla*), *Sällskapslivets skönhetsbud* (1903), *Samhällsskönheten* (1903), *Skönhetens sedelag* (1903). En sammanfattning av de synpunkter som framförs i dessa essäer ges i det större arbete som hon gav ut 1906, *Folkbildningsarbetet. Särskilt med hänsyn till skönhetssinnets odling*.

Folkbildningsarbetet är utgiven på det socialdemokratiska Tidens förlag och behållningen av boken skall, enligt förordet, delas lika mellan Värmlands Folkets Husfond och IOGT:s studiecirklar. Ellen Key hyser, som vi påpekat, starka sympatier för socialdemokratin. Hon är intensivt upptagen av tidens sociala problematik. Men hon gör en viktig markering. Det sociala får inte gå före det estetiska. Båda områdena hänger ihop. Vi kan inte först ta itu med den sociala frågan och sedan lösa den estetiska. Båda måste lösas samtidigt. Det finns, skriver hon i *Folkbildningsarbetet*:

många som menar att det blir tids nog att tala om folket och konsten, när alla människor äro tryggade mot brist på det för sitt livs uppehälle nödvändiga. De, som så ofta, glömma att det även inom den klass, som ännu nödgas leva i nöd och oskönhet, finnes många, hos vilka själens skönhetslängtan är lika sugande som den kroppsliga hungern. De glömma att mycket ont – icke minst superiet – bland annat kommer av behovet att för några korta stunder försköna livet, se det i färg och ljus, förnimma den stegring av livskänslan, som ruset till en viss punkt meddelar. / . . / Och man har inte rimligt skäl att under arbetet för att upphäva nöden försumma utvecklingen av denna skönhetskänsla.

Denna uppfattning har hos Key sin grund i föreställningen att det yttre påverkar det inre. Den människa som i sin vardag ständigt möter fulhet, blir andligt nedbruten, andligt ful. Och tvärtom: den människa som möter skönhet blir också skön till sin själ. En sådan människa uppträder "värdigare". Hon blir medveten om sitt egenvärde.

Det sociala problemet framstår i detta perspektiv som del av en

"... där golftet skiner blankvitt och trasmattor bilda vägar på golftet, där hvita hemgjorda gardiner släppa in solen på de väl skötta blomkrukorna...". Interiör från Strand, byggt 1910. Foto Pressens Bild AB.

större problematik som handlar om självförverkligande. I denna problematik spelar skönheten en nyckelroll. Vardagen måste göras skönare för att individen – och Key tänker här särskilt på arbetaren – skall bli medveten om sitt egenvärde. Och denna skönhet kan individen själv skapa genom att ta itu med den vardag som börjar i hemmet.

Men Ellen Key bistår gärna med råd. De uppsatser om vardagsskönhet som hon skrev kring sekelskiftet är alla fulla av de mest detaljerade synpunkter på hur skönheten skall konkret gestaltas. Och Key har en mycket bestämd uppfattning om vad som är skönt och vad som är fult. Så här kan det t.ex. låta:

En omålade eller betsad stol är vackrare än en svängd och polerad af oäkta material. Men den helröda eller helgröna eller pärlhvita stolen är vackrare än den omålade. Däremot är det ej vackert, som man ofta ser i bondhem, att

sitsen målas svart. Ty svart värkar dystert och dessutom ger den svarta sitsen intryck af ett mörkt tomrum, icke af en säker hviloplats. (Skönhet i Hemmen)

Hur ser då hennes ideal ut? Inte oväntat är det hämtat från landsbygden, från den miljö som kommer hennes egen hemmiljö, herrgården, närmast: prästgården. Eller för att vara mer precis, prästgård, men spetsad med någon del allmogestuga. Hon skriver:

Huru genomtrefligt och vackert är till exempel icke ett gammalt förmak i en prästgård, där möblerna äro pärlfärgade, där golftet skiner blankhvitt och trasmattor bilda vägar på golftet, där hvita, hemgjorda gardiner släppa in solen på de väl skötta blomkrukorna; en blå- och hvitrutig, hemväfd bordduk ligger på bordet, och en gammal blå och vit kakelugn står i vrån – och där man inte brytt sig om de ledsamma hvita öfverdragen på möblerna, utan låtit dessa visa sig i en enkel, hemväfd beklädnad! Eller också den enkla bondstugan med sina hemmasnickrade, rödmålade möbler – fjällbänk, fjällbord, dragkista och stolar – med den stora väggklockan, som pickar i vrån; med golftet enrisstrött, och den hvitlimmade spiseln med sin stora brasa om vintern och sitt eklöf om sommaren!

Men Ellen Key är också, i sin skrift, ännu mer konkret. Hon ger exempel på ett bestämt idealiskt hem, nämligen Carl Larssons Sundborn. *Skönhet i hemmen* skrevs 1897. Samma år ställde Carl Larsson på Stockholmsutställningen ut sin bostad i form av ett antal akvareller, samma akvareller som två år senare kom ut som bok under den betecknande titeln *Ett hem*. Ty detta är naturligtvis ingen bostad, det är ett Hem, med hemlivets alla accessoarer: från blomfönster, trasmattor, lässtunder i soffan, till stojande barn och dessas blida mor, nyss förvandlad från konstnär till hustru. (Karin Larsson var, som bekant, en lovande konstnär innan hon blev sin mans och snart hela Sveriges hustru och hemmafru.)

Likheter mellan de miljöer Larsson målar i bild och Key i ord är inte tillfälliga. Båda var inspirerade av den engelska Arts and Craft-rörelsen, den rörelse som utgick från den utopiske socialisten William Morris och dennes strävan att förena konst och konsthantverk, skönhet och vardag. Och när Larsson ställer ut sitt hem på Stockholms-utställningen gör Key något liknande: hon låter tillsammans med konstnären Richard Berg och dennes

Att hjälpa arbetarna att inreda vackra och hemtrevliga bostäder var en viktig uppgift, ansåg Ellen Key. Också den hungrige kunde ha en skönhetslängtan. Det "gröna rummet" med arbetarmöbel av Carl Westman, arrangerat på Stockholms Arbetarinstitut 1899 av Ellen Key och Richard Berg.

hustru inreda ett idealhem som ställs ut på Stockholms arbetarinstitut. Men det är typiskt nog ett hem för arbetare, bestående av ett enda rum.

Det finns hos Ellen Key hela tiden ett pedagogiskt patos. Alla människor har ett skönhetssinne. Men det existerar bara som möjlighet. Det måste odlas. Det är detta som för Key är den innersta innebörden i folkbildningsarbetet. Folket skall höjas. Det är samma projekt som William Morris och konstnären Walter Crane tidigare inlät sig på och Key åkallar ständigt dessa. Morris' och Cranes valspråk var, skriver Key i *Folkbildningsarbetet*:

på en gång demokratiskt och aristokratiskt: Konst för alla, konst i allt. Men detta betyder icke, att konsten och konstslöjden skola sänkas till de mångas låga ståndpunkt. Det betyder, att alla skola höjas och utvecklas, så att allt – det största som det minsta, byggnaden för århundraden som glaset för dagen – blir uttryck för skönhetssinnet hos de förbrukande lika väl som hos de frambringande.

Det finns folk som frambringar konst och folk som förbrukar den. Men båda grupperna förenas av samma skönhetssinne. Skönheten demokratiserar.

FUNKTIONALISM FÖRE FUNKTIONALISMEN

Hittills har vi mest rört oss på ytan av Ellen Keys idéer, sådana de möter oss i skrifterna kring sekelskiftet. Jag skall nu försöka fördjupa analysen. Vad är det för demokrati som här impliceras? Vad är det för skönhet, vad är det för hem? Och hur hänger dessa båda storheter ihop med den familjeideologi som vi tidigare urskilde och som Key bekände sig till?

Familj och bostad utgör, tillsammans, ett hem. Men bara under vissa betingelser. Familjen måste, enligt Ellen Key, motsvara sin idé. Och bostaden måste vara utformad så att den kan hållbarhetsdenna idé. Den skall helst inte vara för trång. Intet är, skriver Key i *Folkbildningsarbetet* ”mer försvårande för arbetarnes självbildning och skönhetssinnets utveckling, mer ödeläggande för hemtrevnaden och familjeömheden, mer lockande till onykterhet och könslik osedlighet än trångboddhet”. Hon citerar, med instämmande, Gustav Sundbärg som i sin tur refererar den tyske marxisten Werner Sombart. För att hemmet, heter det här, skall bli platsen för ”ett sådant samliv som motsvarar familjeiden” så måste det dels vara ”skyddat för inträngande av främmande element och inblick av utomstående”, dels erbjuda tillräckligt utrymme för den enskilde familjemedlemmen till individuell verksamhet. Målet är en bostad med minst sex, sju rum och kök, ett sovrum för föräldrarna, ett för barnen, ett gemensamt vardagsrum, ett tvättrum och ”ett par små kammare, där familjens enskilda medlemmar kan dra sig tillbaka för att vara allena med sin sysselsättning eller sin stämning, samt ett reserverum, där födelse, sjukdom, död och andra gäster någon gång finna ett tillfälligt hem”.

Det är uppenbart att Sombart, och genom denne Key, här talar om en framtida, ideal värld, som ännu så länge inte existerar i verkligheten. Men den är intressant som ideal. Den ideala bostaden skall möjliggöra ett hemliv, där samvaro och enskildhet inte utesluter varandra. Det är Sombarts, och även Keys, uppfattning av familjens idé. Men den uttrycker också en annan tanke. Boendets funktioner är uppdelade och hänvisade till olika rum. "Det är icke vackert och icke heller passande att man i ett och samma rum och ofta nog samtidigt föder, dör, kokar, tvättar, äter och arbetar." Det är inte vackert att göra olika saker i samma rum. Estetiken hänger i detta boendeideal samman med en markering av funktionen: vi anar redan 30-talet i formuleringar som den ovan citerade.

Formuleringen är emellertid Werner Sombarts och vi talar här om Ellen Key. Visserligen citerar hon utförligt men det är inte säkert att hon instämmer i hela resonemanget. Det finns likväl vissa likheter mellan Sombarts ideala boende och den estetik som Key utvecklar kring sekelskiftet.

Key binder i denna estetik skönheten till ändamål. Ett föremål blir vackert när man klart kan se dess ändamål, dess funktion. Hon talar om en estetikens huvudlag, varur hon härleder vissa följsatser. Sådana följsatser är att smaken hör samman med naturen och att naturen alltid verkar på ett enkelt sätt. Hon skriver härom i *Skönhet för alla*:

Om man tillämpar dessa satser på våra hem, så blir den första regeln den: att vi alltid, för hvar sak, vi till dem förvärfva, böra fråga oss om den fyller hufvudlagens fordringar? Och denna lag är: att hvar sak skall motsvara det ändamål, för hvilket den är till! På en stol skall man kunna sitta bra, vid ett bord skall man lugnt kunna arbeta eller äta, i en säng skall man kunna hvila väl. Den obehväma stolen, det rankiga bordet, den smala sängen äro således redan därför fula.

I denna funktionalism skymtar en tanke som blir tydligare när vi ser hur det estetiska resonemanget utformas när det gäller livet i dess s.a.s. mest vardagliga uttrycksform: kroppen och dess skönhet. Ellen Key talar i *Folkbildningsarbetet* mycket om värdet av kroppskultur. Kroppen måste bildas i samma mån som själen. I denna kroppskultur är allsidighet helt avgörande, alla lemmar måste övas i lika grad för att kroppen skall bli skön. Det är den allsidigt utvecklade kroppen som skall utgöra idealet för det som

I Jonsered hade ingenjören James Gibson "gått i spetsen för de estetiska och hygieniska idéernas tillämpning vid arbetarbostäder" skriver Ellen Key i Folkbildningsarbetet 1906. Några arbetarbostadslängor i Jonsered omkring 1910.

Key kallar folkskönheten. "Den *allsidigt* utvecklade kroppen är den livsdugligaste, med andra ord fullkomligaste, med andra ord vackraste."

Här samordnas vacker, fullkomlig och livsduglig. Det vackraste är det mest livsdugliga, det mest livsdugliga det vackraste. Det är en naturlig följd av den estetiska funktionalismen. Det vackra är det som passar för sitt ändamål, det som duger. Och den skönaste människan är den som duger för livet. Key talar i sina skrifter kring sekelskiftet ibland om hygien. Och hon gör det i samma andetag som hon talar om estetik. I *Folkbildningsarbetet* skriver hon om hur, i Jonsereds fabriker utanför Göteborg, ingenjören James Gibson, "gått i spetsen för de estetiska och hygieniska idéernas tillämpning vid arbetarbostäder, samlingslokaler, m.m.". Han har bl.a. skapat "prydliga hem" för ogifta arbeterskor samt en ändamålsenlig arbetsdräkt för kvinnliga arbetare. Han har, sett ur det keyska perspektivet, slagit två flugor i en smäll: skapat något på samma gång estetiskt och hygieniskt, vackert och riktigt.

Och det är detta som förenar alla de reformer som Key föreslår

i det stora reformprogram som hon lägger fram kring sekelskiftet, den utopi som vi söker rekonstruera. Vardagstingen skall bli skönare, bostäderna, husen, städerna, människorna och de höljen i vilka de klär sig, allt skall bli skönare. Eller som Key uttrycker det: "livet självt blir skönt". Men detta innebär att det samtidigt blir riktigare. Det sköna livet är detsamma som det riktiga livet. Och då är vi framme i 30-talet och de svenska samhällsingenjörernas utopier.

Hemmet spelar en avgörande roll i denna process. Det är där vi skall lära oss de enkla tingens skönhet. Det är också där som vi skall lära oss det sköna liv som en gång skall genomsyra hela samhället. Det är ett liv som utmärks av till lika delar kollektivism och individualism, ett liv där känsla och intellekt balanserar varandra till en harmoni, som inte bara är skön utan också riktig i det att den alstras ur de polariserade könsroller som vetenskapen – Key hänvisar till Spencer – visat står bäst i pakt med utvecklingens krav.

Det sköna liv som Key ser fram emot, skall komma att levas av två kategorier av människor: de som frambringar konst och de som förbrukar den. Key är mycket noga med att inte blanda ihop dessa båda kategorier. När hon i *Folkbildningsarbetet* föreslår att det skall anordnas konstnärliga sommarkurser inskräpper hon att avsikten med dessa inte är att ge "någon som helst undervisning till konstnärlighet utan endast undervisning i allt, som kan ge kärlek och vördnad för konsten och längtan efter en ädlare smak i hemmen".

Från början har denna tanke en starkt demokratisk udd. Den råhet som utmärker världen blir inte övervunnen, skriver hon i *Tankebilder*, endast genom att ett fåtal har tillfälle att frambringa andliga kulturvärden, utan genom att ett flertal bereds möjlighet att njuta dess värden.

Men i ett framväxande konsumtionssamhälle blir, som konsthistorikern Lena Johannesson påpekat, denna uppdelning lätt till en gräns mellan de som skapar, de stora andarna, och de som bara lever. Eller uttryckt på annat sätt: mellan skaparna och njutarna.

I en uppsats från 1914, *Nöjeskultur*, refererar Ellen Key sina idéer från *Tankebilder* i ett sammanhang som får en att associera till en kommande utveckling. Hon skriver här:

Stor konst danas av dem som själva eldigt och djupt, med sinnen som med själ, förnummit livets mångfaldiga rikedom och som på något konstens område så fullkomligt behärska de sinnliga uttrycksmedlen att de fullt kunna låta andra förnimma detsamma. Alla andras konstdrift – och sådan saknar knappt någon – har sitt berättigade och oändliga område, där levandet självt kan vara en stor och ädel konstitutövning.

Ellen Key kunde naturligtvis inte förutse konsumtionssamhällets gigantiska expansion. Hennes vision var en helt annan. Hennes kulturkonsumenter var aktiva medborgare och insiktsfulla bedömare och kritiker. Levandet självt var för henne ingen enkel sak. Det ställde stora krav. Men historien är en stor filur. Den griper fatt i våra uppslag och vrider våra visioner så att av gårdagens utopi blir en dagens skrattspegel. Sekelskiftets sköna liv blir sekelskiftets ljuva liv, ett liv i konsumtion av ting, känslor och upplevelser – *la dolce vita*.